

Михайло Романик

Перемишль упав

Мюнхен 1961

Перемишль упав

Переклав з німецького

М. Романик

Herstellung: Druckgenossenschaft «CICERO», München 8, Zeppelinstraße 67

ПЕРЕДМОВА

Публікований тут матеріал являє собою переклад добре написаного спогаду п. з. «*Przemysl gefallen!*», що з'явився в тижневику «*Wiener Wochenausgabe*», в числах 11 і 12 від 17-го і 24-го березня 1955 року.

Непідписаний автор, що пережив облогу та упадок Перемишля, перебуваючи в полку ляндштурмістів, очевидно старшина, відзначив своїм спогадом 40-ліття цієї значної події в першій світовій війні. А я, видаючи український переклад цього документарного, речево і спокійно написаного спогаду, керувався бажанням вшанувати пам'ять тих синів і дочок нашого народу, які загинули під час облоги цього міста-фортеці, і відзначити його тисячоліття (1961 — 1961).

Згадали про них, тих синів і дочок нашого народу, про Перемишль, про срібнолентий Сян, про Перемиські землі на заході України, теж автори збірника, який з'явився цього року в ЗДА. Після першої світової війни т. зв. лінія Керзона передала це місто, разом з Ярославом і Сяноком, Польщі. В наслідок угоди між Ріббентропом і Молотовим властиве місто відійшло до УССР, а передмістя Засядня — до Генеральної Губернії. За другої світової війни Перемишль був адміністративно відірваним від Галичини («дистрикту Галицієн») і входив у склад Krakівського (тобто етнографічно польського) дистрикту. По війні, всупереч волі українського населення, Сталін віддав Перемишль, одно з найстарших українських міст, червоній Польщі.

Видавець і перекладач цього спогаду є уродженцем Перемиської землі. Разом з деякими моїми однолітками з села Пацьковичі Перемиського повіту я відбув три роки військової служби при 10-му територіальному піхотному полку австрійської армії, а потім продовжував службу при 10-му гавбично-му полку. По шести роках перебування у війську я, склавши відповідні іспити, став кандидатом на старшину («группенрехнунгсфюрера»). Вибух першої світової війни застав мене в Перемишлі, де 20-го серпня 1914 року була проведена частинна, а за два тижні — загальна мобілізація. 1-го серпня я був приділений в ранзі лейтенанта до залізнично-інженерного полку, який відтягнено з Перемишля в запілля в перших днях вересня, отже незадовго перед початком облоги російських військом.

Михайло Романик, поручник

М. Романик, поручник
перекладач і видавець цеї брошурки

ПЕРЕМИШЛЬ УПАВ!

Наш полк ляндштурмістів зформовано в м. Сяноці, і в серпні, по триденному маршуванні він прибув до Перемишля. Озброєння було недостатнє, а наші «батьки» (так називали ми щонайменше сороклітніх слов'янських хліборобів, які становили більшість нашого рядового вояцтва) від солдатського життя давно вже відвикли. Спершу нас приділено тут до пильних земляних робіт. Ми спали у вогких, напівготових землянках, на мокрій соломі, в якій таємничо шелестіли невидимі миші. Спочатку ніхто не вважав за можливе, щоб росіяни колинебудь могли пробитися до Перемишля. Начальне командування з усім своїм штабом перебувало у фортеці. Всі стратеги в запіллі вирахували були, що війна може тривати найдовше три місяці. Люди охоче вірили в кабалістичну числову гру, з якої виходило, що війна мусить закінчитися до 12 грудня.

Незвичайно рано настала осінь з бурями, дощами і сірими, гнаними вітром хмарами. Як недобре гайвороння понад містом, закружляли погані чутки. Настрій падав. Одного дня з міста надійшла вістка, що начальне командування тихцем виїхало на захід. Де не взялося слово «відступ». Він став головною темою боязких, ведених пошепки розмов.

Одного вечора ми стояли край дороги і допитливо поглядали в напрямі сходу: чути було туркіт возів, що поволі наблизався. Помалу стала видною крізь мжичку безконечна гадюка. Вона підповзала ближче і ближче, виповняючи всю ширину дороги. Валки з виснаженими, вихудлими кіньми, військові частини без всякого шику, потім упорядковані з'єднання піхоти, а між ними безладно вклиниені гарматні та обозні частини. Все мовчазне, втомлене і зламане, невимовно сумний похід! Барви сті однострої рясно обприскані болотом, здебільшого подерти або сяк-так полатані. Здичілі, зарослі, вкриті землею, брудом і потом, майже не розпізнавані обличчя; очі тупо дивляться додолу. Поволі, обважніло волочаться гармати; їхні

могутні колеса, стогнути, промелюють у набухлій грязі глибокі колії. Без кінця тягнуться ці колони, пронизані дощем і холодом.

Населення міста огортоє тривога. Починається штурм двірця. Кожен, хто не мусить залишитися, старається завчасу забратися геть. Хто його знає, чи вже відіде якийнебудь поїзд, чи можна буде вже завтра проїхати дорогами!

Поволі стовпіще війська розсмоктується, і в твердині настає цілковита тиша. Ще викінчуються спішно останні фортифікаційні роботи. Передпілля очищається — зрізають дерева, виривають корчі. Окремі садиби зрівнюють з землею. Також деяка кількість великих сіл падає жертвою суveroї воєнної конечності. Жахливо тяжке завдання мають жандарми та вояки: вони виганяють з хат голосячих мешканців з їхнім нашвидко зібраним майном, з їхніми дітьми, хворими, старими. Вони ще моляться на прощання на східньому кінці села, а вже горить перша хата. За нею спалахують інші, а потім залишається тільки чорне згарище. Лемент і голосний плач відходячих людей затихає в присмерках.

На всі сторони з твердині весь час висилаються патрулі. В передпіллі стоять головні стежі, польові пости. Вони мельдують про слабу канонаду в східньому напрямку. Вже виринають перші російські вояки. Ліси починають кишіти життям, дедалі більше. Ми зробили кілька випадів, але вони заломились ще далеко перед лісами. Невидимі піхота та артилерія росіян провели на вільному полі, так би мовити, демаркаційну лінію; перейти її було б самогубством.

30 вересня фортечний перстень замкнено. Перед дротяними загородами все ще товпляться втікачі та виселенці, благаючи пустити їх до міста. Всім їм мусять відмовляти. Гарматна перестрілка зростає з дня на день, але все ж таки вона має в собі щось людяне, майже лицарське. Наче на якесь домовлення, противники додержуються обідньої перерви, а з настанням вечора гармати втихають. Війна ще не наросла до повної невблаганності.

2 жовтня прибув російський парляментарій і вручив командувачеві твердині, генералові Кусманекові, лист від російського генерала Радка Дімітрові: щоб уникнути непотрібного пролиття крові, він пропонує фортеці капітулювати на почесних умовах. Пропозицію відхилено в гострій формі. Доля пішла своєю дорогою.

Настало 5 жовтня. Сиро і зимно. Дощ ллє потоками. Вполудень трохи випогоджується. Вояцтво щойно порозвішувало свої мокрі шинелі, щоб вони просушилися, як раптом залуняв сигнал. Алярм! Негайно відмаршувати, напрям — східній пояс. Якийсь адъютант мчить верхи до міста. Росіяни почали наступ.

Ми поволі посуваемося заболоченою дорогою до с. Селиська. Над лісами східного Фронту танцюють малі білі хмарки. Праворуч, над лінією горбів раз-у-раз вихоплюються високі стовпи темного диму. Доносяться глухі вибухи. Ніби велетенський кулак безупинно і люто гатить у замкнену браму. Доходимо до Селиська, де розмістилася повітова оборонна команда. Ідемо далі вгору дорогою, що тягнеться вздовж оборонного перстеня, а потім нас розподіляють як резерви в заглибинах за бастіонами. Стемніло. Гармати замовкли. Під охороною темрями незримі тисячі скрадаються до наших ліній щораз більше.

Уже вдосвіта тяжкі гармати знову почали бити по наших бастіонах. При світлі дня бачимо роботу ворога. Протягом ночі він підсунувся до нас на віддалення кількох сотень кроків. Бомбардування наростає, як гураган — знак, що скоро почнеться штурм. Резерви, що стоять за бастіонами, спішать наперед, їх обсипає шрапнеля. А там, на полі починають наступати. Все це тече з окопів та ям; немов якась жовта хвиля йде прибоем на наші бастіони. Неоглядне кишуще стовпице, живлене з потаєних джерел, бичоване незримою силою, котиться і котиться вперед. Вони спотикаються, заточуються, падають, підводяться і з криком і ревом, задихаючися, біжать далі. Вони наближаються до розірваних пострілами дротяних загород. І там їх зустрічає шалений рушничний вогонь. Також фортечна артилерія б'є з усіх своїх дул. Земля стогне, мури дрижать; здається, що було б божевіллям бігти на цей вогонь. А вони йдуть вперед. Проте, коли перші вже захиталися, почали падати, кидатись на землю, шукати захисту в окопах, прийшло повне замішання. Грізні вороги стають боязкими дітьми. Вони розгублено тикаються сюди-туди, потім біжать назад, пориваючи за собою і тих, що підійшли вслід за ними. Мов непоборна повінь, шириться паніка. Вони вискають на вітві з надійних ям і спішать до лісів. Аби тільки дальнє від цієї зони жаху!

Перший штурм відбито. Але наступальна акція триває. Негайно відновляється бомбардування. Протягом цілого дня воно

робить свою нищівну роботу, прориває ширші діри в дротяних загородах і стрясає мурами бастіонів. А з настанням присмерків грізне передпілля оживає знов. Цього разу вони наступають з іще ближчої відстані, ще густішою масою. Вони несуть дошки, штурмові драбини, сокири, ручні гранати. Вони досягають дротяних загород. Але на те, щоб подолати рів, ім уже бракує сили. Заламується і цей штурм. І облогова артилерія знову починає свою роботу.

Штурмові атаки відбуваються одна за одною. В наслідок безперервного напруження сили гарнізону вичерпалися до краю. В мурах фортів зяють велетенські зубчасті діри, стіни перетинають щілини і розколини. Вранці 9 жовтня гарматний вогонь набирає особливого розгону. Нерви починають відмовляти. В раптовому нападі божевілля один вояк вискакує на парапет і, розкинувши руки, з криком кидається в глибину. Земля оживає знову. Здається, що це мертві встають у судний день із своїх могил. В однім слабім місці лінії піхоти вони прориваються і заганяються в тил одного з бастіонів. Частина гарнізону відступає, шириться вістка: все втрачене! Але обер-лейтенант з сусіднього опорового пункту бачить небезпеку і нападає на тих, що вдерлися. В замішанні, здається, ніким не ведені, росіяни здаються в полон. І цей штурм відбито; але нема жадного сумніву, що наступний противниківі вдасться. І напруження, наче в драмі на сцені, піднеслося до вершка, коли по всіх бастіонах та окопах побігла вістка: «Витримати ще трохи! Уже близько польова армія! Вона вступить у Перешибль за кілька годин!»

Ця вістка видалася обманом, обманом з розпачу, яким хотіли підбичувати наші останні сили. А проте це була правда. Буря вогню раптом занімала, після цього не прийшло до жадної атаки, а за дві години наспіло повідомлення, що у фортецю в'їхала з заходу перша кавалерійська патруля нашої армії. Це була мить визволення, злету з найглибшої скруті, якої нам уже не судилося пережити вдруге. І тут уже далося взнаки страшне напруження наших нервів. Ми мали тільки одне бажання: виспатися після всіх цих жахливих днів і ночей. Нас відтягнули від ліній, і ми кинулися на мокру солому в перевопнених шопах і стайнях.

Місто перетворилося в одну мить. Вступали з'єднання, грава музика, розквартировувались команди і штаби. Знову запанував колишній жвавий рух. Знову з'явилися газети і легіони воєнних кореспондентів та жадібних винюхувачів сенса-

цій. Убитих, звичайно, швидко поховали. Але ще було чимало чого побачити, і в траві можна було досхочу назбирати собі на згадку синіх, подібних до борівок, шрапнельних кульок.

Наш батальйон перевели на один опоровий пункт на західному фронті. На дорозі, що вела на захід, день і ніч панував жвавий рух. Незабаром ми побачили знов, як відходять чималі обозні частини. Знову виринуло фатальне слово «відступ». Але ніхто не міг сказати, яким є загальне становище. Одного вечора прибув якийсь значніший штаб — генерал з кількома офіцерами. Вони лишилися в нас цілу ніч, і ми дізналися правди. Генерал був командувачем ар'єргарду. Армія відступає знов. Удару завдано десь в іншому місці. Сам генерал не знав нічого точнішого. «Ми повернемось!» — крикнув він нам на прощання. Відтак вони подалися верхи на захід.

6-го листопада фортеця була замкнена вдруге.

Незабаром настали великі холоди, почався снігопад. Наше вояцтво не було достатньо опоряджене на зиму. Було чути, що також і з харчами справа погана, бо при першому відступі армія годувалася переважно запасами фортеці. Вирівняти нестачу вже не було зможи. Невдовзі почали в широких розмірах бити на м'ясо коней, і зневажана спочатку конина стала люксусом.

Поволі ми звикли до зміненого життя. Перед нами лежала «нічия смуга», а по той бік простягалися великі ліси, зона мовчання. Стріляли мало. Коли фронтові лінії стабілізуються на довший час, розвивається щось подібне до gentleman agreement. Принаймні було так за першої світової війни. Всім відомо, що в поважній ситуації доведеться вбивати один одного, але у звичайних, щоденних умовах мовчки виробляються невеликі полегшення. Стас відомим, де і коли патрулі противника роблять свій щоденний обхід, проте засідки на них не роблять; не перешкоджають іншим, щоб і самим не бути перешкодженими. Серед одного лісу, на височині між фронтами стояла лісничівка. Коли приходили росіяни і питали побережника: «Ну, що там поробляють австрійці? — той відповідав: «Вони прийдуть щойно о восьмій». А коли скрадалися до лісничівки австрійці, діти кивали їм: «Росіяни вже пішли геть!» Побережник мав чай, що його подарували йому росіяни. І він охоче давав австрійцям випити російського чаю, навіть з цукром, якого австрійці вже не мали. Він був свого роду нейтральною державою, як Швайцарія або князівство Ліхтенштайн.

Харчування ставало дедалі скучіше. Навіть конина стала великою рідкістю. Ще була капуста, кукурудза, погана мука. Майже не було тютюну. Каву робили, мабуть, тільки з вивару з старих хлібних шкоринок. Бракувало товщів. Вечорами було дуже мало освітлення. Ми вкорочували довгі зимові вечори безконечними розмовами про воєнне становище і про сподіваний в недалекому майбутньому кінець війни, грою в карти і жартами. Хто мав штукарську вдачу, той був просто добродієм. Оскільки настрій падав з дня на день, командування фортеці сприяло всьому, що могло б служити розвеселенню та підбадьоренню гарнізону. Зокрема було зорганізовано льотерію, розграш якої мав відбутися 21 березня 1915 року. Сумна іронія долі: 21-е березня було передоднем капітуляції.

Час минав спріковала. Надійшло 12 грудня. Але провіщений пророками кінець війни не настав. Наблизилося Різдво. Мови про замирення не було. Росіяни пошанували наше свято, хоч вони самі святкували Різдво за своїм календарем — на тринадцять днів пізніше. Російські вояки залишили у лісничівці для нашої патрулі пакунок з хлібом і ковбасою, а ми дали для них трохи нашого дорогоцінного тютюну. Командування фортеці видало нам на свята м'ясо і збільшенні порції хліба. Були розподілені останні запаси тютюну, сигар і цигарок. Дісталося навіть потроху вина. Ввечері в усіх бараках, бліндажах та окопах горіло світло і стояли малі ялинки; на деяких навіть палала свічка. Опівночі польовий духівник відправив службу Божу. На темному небі мигтіли незчисленні зорі. Вояки, загорнувшись в коци, тяжко дишучи, стояли навколо тісним натовпом. Коли лунав малий дзвінок, вони, охаючи й кашляючи, клякали в сніг і хрестилися.

Для всіх нас це Різдво було суворим і сумним, а проте воно дало нашій життєвій енергії сильний підгін. В людській природі закладено жадати радості, — так як рослина прагне сонця. Люди затужили за можливістю знову посміялися. Отже ми підготували до свята Нового Року всякого роду розваги. Зокрема ми видали для нашого батальйону власну фортечну газету. Її зміст зовсім не був підхожий для поважних дам з пансіонів, але він приніс нам розвагу.

Після блудного блиску свяtkових днів сірі будні стали ще гнітючішими. Недостача всього — одежі, взуття і харчів — ставала дедалі гостріша. Хвороби зростали в застрашливій мірі, і в вояцтва вже не ставало сили нести форпостну та патрульну службу.

Звичайно, противників про все це було відомо. Він виставив лише кілька головних постів і в деяких місцях підсунувся до фортеці ближче. Але він не атакував. Він заощаджував людей і матеріял, він мав час.

В ці дні з міста прийшла чутка, в яку спершу ми не хотіли вірити, бо вона видалася нам занадто абсурдною. Ніби плянувалося, що весь гарнізон має залишити твердиню і пробитися до польової армії, яка стояла в передгір'ї Карпат, приблизно за 80 кілометрів від нас. Це підприйняття видавалося нам — з нашого штандпункту — чистим безумством. Вояцтво було спроможне пройти маршем всього кілька кілометрів, а треба було ще тягти вантаж та амуніцію і битися з переважаючим чисельно і відпочилим противником. Ми не могли вірити, а проте думка про прорив виповнила всі наші дні і ночі.

Незабаром почали множитися ознаки підготовування до операції. Начальство зажадало звітів про фізичний стан вояків, а особливо даних про їх маршову спроможність. Була виготовлена велика кількість санчат, зорганізовано патрулі на лещатах. Навіть пожертвувано кількох коней, роздано останні консерви залізного запасу. За спожиття бляшанки консервів без наказу загрожувала смертна кара.

Нас опанували розбіжні почуття. Ми з страхом думали про операцію, яка мала привести тільки до жахливої масакри. Але, мов прекрасний сон, мов віра в чудо, нас вабила надія з'єднатися з армією, з батьківщиною.

Зима кінчалася. Сніговий покров розставав день-у-день. Сонце світило тепліше. Але ми не бачили весни, ми з мукою чекали від години до години. 18 березня ми дістали певність. Наказ фортечного командування призначив спробу прориву на наступний день. Це було подібне до полегшення. Відтепер ми мали перед собою дві ясні можливості: смерть або полон. В третю можливість, у перемогу, ми вірити не могли.

З присмерком наш полк відмаршував до міста. Туманно і вогко. В якихось покинутих касарнях ми маємо ждати дальших наказів. Старшини збираються в колишній офіцерській іdalні. Крізь розбиті вікна приходить у неопалені кімнати холодний нічний вітер. Мигає кілька свічок. У сусідній кімнаті хтось грає на форtepіані, квалливо, бездушно. Дехто п'є, інші пишуть. Малий блідий польовий духівник, поляк зі Львова, схиляє чоло на стіл і плаче.

Раптом по кімнаті перебіг поштовх: ввійшов полковник, за ним адьютант. Лунає ясний, високий голос полковника: «Прорив відбудеться в напрямі Медики. Відмарш о дев'ятій двадцять»! Серед присутніх рух раптового здивування. Медика? На схід? Не на південний захід, де стойть наша армія? Полковник ще дає короткі вказівки. О першій годині вночі мають бути здобуті рукопашним боем дротяні загороди ворога. Дальші накази — під час маршу. Офіцери намагаються розгадати в міні полковника його думку. Але його обличчя наче з каменю. Він не має жадного наміру висловлюватися; його річ — оголосити наказ і виконати його.

У дворі з шумом і гомоном збираються солдати. Офіцери йдуть до своїх частин. Заля порожніє. На підлогу тихо капає з перекинутої пляшки вино. Над столом зависли довгі смуги цигаркового диму. Двері стоять розчинені. У дворі лунають команди. Починається відмарш. Незабаром на великій території касарень нікого нема. Ніхто не зачиняє заливної брами.

Колона поволі посувався по грузькій грязі вулиці. Падає легка мжичка. Уже є відсталі — вони заламалися під важким тягарем виряду. Кількість знеможених, що лишаються край дороги, дедалі зростає. Бородатий солдат, важко дишучи, лежить на своїм ранці у придорожньому рові. Фельфебель гукає на нього і приставляє йому до грудей пістолю. Але людина лише розкидає широко руки, його голова склоняється на груди. Він виглядає на розп'ятого. Фельдфебель з прокльонами зникає в темряві. Ми ще не вийшли за фортечний перстень, а вже бракує понад третину вояцтва. Побіч колони мовчки, з похмурими обличчями йдуть офіцери. Вони знають, що нічого іншого бути не може ...

Коло самого фортечного перстеня лишається наявною трохи більше, ніж половина вояцтва, а часу на марш ми витратили значно більше, ніж вдвое супроти калькульованого. Перейти дротяні загороди і заміновані поля треба з найбільшою обережністю, без світла. Дорогоцінний час спливає. І коли полк формується у передпіллі, настає вже друга година ночі. Перед нами лежить поле, рівне поле, повите в непроглядний морок. Раптом вихоплюється навпроти нас велика палаюча зоря і залишається нерухому стояти — велетенське грізне око. Потім над нашими головами починає пересуватися промінь ворожого прожектора. Тишу розривають чотири гострі удари. Гарматні шрапнелі мчать понад полем на наші бастіони. Від-

так усе знов затопає в морок. Ми підводимось і, поточуючися, знов ідемо в невідоме.

Сіріє. Праворуч виринають обриси лісу, і там уже розтинаються перші рушничні постріли. Короткими ударами починає молотити кулемет. Над нашим полем свищуть рушничні кулі. Уже видно крізь туман матовий диск сонця. Ми лежимо без всякого прикриття на голій вірняві. Звідси ніхто не повернеться, хібащо станеться якесь чудо. І чудо стається. Сонце за покровом туману блідне, туман гусне, його верстви спускаються дедалі нижче. Беззвучно спадають малі сніжинки, спершу рідко, потім дедалі густіше. Вони виповнюють простір і розстеляють на весь ляндшафт свою білу сіть, непроглядну, як найглибший морок.

В лісі починається перестрілка, супроводжена глухим громом артилерії. Наше головне з'єднання зійшлося з ворогом за надто пізно. У ліс женуть щораз нові резерви. Гуркіт битви стає направду пекельним. Ліс димус, повітря виповняють блискавки, земля дрижить. Поодинокі солдати вже тікають з лісу; далі їх більшає, паніка поширюється і на резерви. В дикому поспіху все жene назад до фортеці. Вже наказує відступати і наш полковник. Противник не йде навзгодін. Як і перше, він лишається невидимим. Богонь по той бік слабне і нарешті замовкає цілковито.

Всі ми, вкрай виснажені, повернулися в наші, вже спустошені бліндажі пізно вночі. Частина людей була негайно скерована в бастіони. і в сполучні окопи, щоби в разі ворожого наступу вчинити спротив. Спроба прориву скінчилася.

27 березня ранкові віденські газети подали коротке повідомлення: в останні тижні облоги особовий склад фортеці, крім 45 тисяч некомбатантів і 28 тисяч хворих та поранених, становив 44 тисячі піхотинців та артилеристів і на дві третини складався за ляндштурмістів; з цих 44 тисяч треба відрахувати приблизно 10 тисяч, утрачених під час останнього випаду 19 березня.

У твердині панує неописаний хаос. Порядок установляється дуже поволі. 20-те березня було днем повного вичерпання. Позиції обсаджені здебільшого невишколеними частинами і робочими командами. Вночі виникла раптово коло одного бастіону на північному фронті дика стрілянина, яка швидко поширилася на весь фортечний перстень. Почала бити і ворожа артилерія. Ляндштурмістам уривають сон і посилають їх в

окопи. Всі стріляють, але не знають, чому. Показується, що малі ворожі патрулі було взято за цілі полки: всю оборонну лінію зааллярмовано безпідставно. З часом обидві сторони помічають свою помилку. Богонь затихає. З рівнини мчиться гострий, льодовий вітер. З виттям вганяється він у стрільниці. Тіло дереве, руки не спроможні тримати рушницею. Минула і ця ніч.

Полковника викликає до себе командування фортеці. Він повертається з останнім рішенням: твердиня завтра скапітулює. О шостій годині вранці мають бути висаджені в повітря всі бастіони, мости, залізничні споруди тощо. Одночасно до облягаючої армії буде висланий парламентарій. Патрулюючі стежкі мають вивісити на високо положених місцях фортечного перстеня білі прапори. Від цього моменту гарнізон твердині має утримуватися від будь-яких дій супроти ворога і повинен вичікувати розпоряджень від командування облягаючої армії. Кінець настав.

Скрізь і всюди починають палати багаття. Нагромаджуються гори рушниць, ранців, патронташів, польових лопат, ременів, пачок, паперу. Над полем пливе смердючий чад. Револьвери, пістолі, біноклі, частини кулеметів зникають у потоках, криницях і в ямах. В ровах край доріг лежать перевернені вози, каністри, порожні консервні пушки, розбиті скрині з-під амуніції, книги і посуд. Починається могутній вогонь артилерії. Гармати всього фортечного перстеня вистрілюють свою амуніцію. Грім і виття такі, як і за днів штурму. Хмари з неба зникають. Сонце світить на діло нищення лагідно і тепло. Над паруючою землею від тихий вітер. В гострому запаху нив уже можна відчути аромат квітів і пахощі лук.

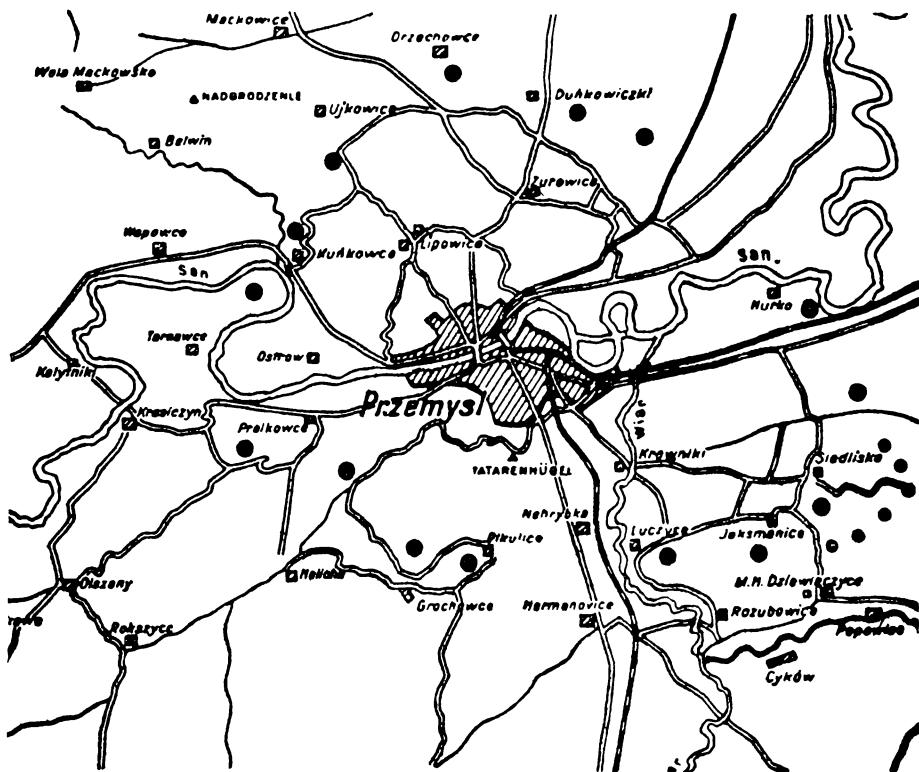
Наступного ранку починається висаджування бастіонів. З лісів фортечного перстеня виростають, мов дивні велетенські дерева, великі і чорні стовпи диму. На території фортеці завалюються від вибухів порохові склепи і склади зброї, висаджується двірець, розпадаються мости. На березі Сяну тече в ріку кров застрілених коней. Мов гіантські похоронні смолоскипи, над фортецею залишаються нерухомо стояти великі стовпи сірого диму.

Авто з білим прапором мчить по безлюдній дорозі в напрямі на північ. На всіх горbach мають осяяні сонцем, малі, білі прапорці. В бараках та бліндажах зібралися без всякої зброї воїцтво. Кожен зав'язав у вузол найконечніше майно і вирізав собі на дорогу палицю. Мовчки ждуть вони своєї далішої долі.

Поміж деревами на вулиці, що охоплює фортечний перстень, виринають сірі, як земля, постатті. В сяйві сонця вони, завжди невидимі, довгими, неоглядними лавами вливаються тепер без перешкод у фортецю. Вони скупчуються на площі вище від бараків. Командир дає наказ до молитви. Вони співають урочисту церковну пісню чужого нам звучання. Командир завертає коня, під'їжджає до нашого полковника і салює.

В місті, на брамі будинку, де перебувало командування фортеці, прибивається наказ. Під його текстом стоїть прізвище нового команданта фортеці: генерал від інфanterії Артаманов.

Перемишль упав!

План околиці Перемишля

